

RECE

Jitka Lindén:

Handledning av doktorander

Nya Doxa, Falun 1998

Recension av Jerker Lundequist

Handledning av handledare

Forskningen är en av kunskapssamhällets tillväxtbranscher, vilket gör att det numera ställs hårda krav på forskarutbildningen och därmed på forskarhandledarna. Förr ansågs det räcka om handledarna hade egna erfarenheter av forskning, men idag avkrävs de också pedagogisk och administrativ kompetens.

Handledning förekommer inte bara inom forskarutbildningen, utan inom många andra utbildningar. Faktum är att utvecklingen av handledandets teori och metod har kommit betydligt längre inom utbildningarna av lärare, psykoterapeuter och socialarbetare, dvs inom sådana professioner som har stora krav på sina medlemmars teoretiska kunskaper och på deras förmåga att tillämpa dessa kunskaper i praktiskt arbete. Lindén tar därför sin utgångspunkt i de erfaren-

heter som gjorts inom dessa utbildningar. Överföringen av handledningens teori och metod från dessa områden till forskarutbildningen modifieras av hennes egna analyser av ett antal forskarhandledares berättelser om sina erfarenheter.

I inledningen till Lindéns bok definieras begreppet handledarkompetens som en kunskap om de generella regler som gäller inom en etablerad verksamhet och en förmåga att tillämpa dessa regler i unika situationer. I nästa del diskuteras de modeller för handledning som nämnts ovan. Därpå följer bokens viktigaste del, som redovisar de erfarenheter som insamlats under 1988 – 96 vid 43 handledarseminarier på olika högskolor. Totalt medverkade 444 handledare från olika discipliner.

Grundformen för dessa seminarier var ett tvådagars-internat med en uppföljningsdag. I seminariet ingick att deltagarna under en timme fick skriva en kort berättelse som hämtats från den egna erfarenheten. Merparten av dag 2 användes sedan till att diskutera och analysera dessa berättelser i gruppssamtal.

Berättelserna har indelats utifrån tre perspektiv, Handledarens (71%), Doktorandens (19%) och Övrigas (10%). Merparten av berättelserna gällde problem som uppkommit ur doktoranders beteenden och tillkortakommanden.

Hessles legitimitetstrappa

Doktorandernas utveckling sker enligt Lindén i fem etapper. Hon bygger här på Hessles *Legitimitetstrappan i forskarutbildningen* (1987). Med legitimitet menas då en professionell kompetens som fastställts av en myndighet. Hessle baserar visserligen sin modell på studier av handledning i socialt arbete, men menar att modellen gäller för alla professioner som har att legitimera sina medlemmar. Inga av de handledare och doktorander som Lindén har testat modellen på hade svårt att känna igen trappans fem etapper.

1. I den första etappen är doktoranden en rådvill amatör. Visserligen har han en kvalificerad grundutbildning och ibland flera års yrkeserfarenhet, men ändå är forskning någonting nytt för honom. Detta skede är dock mest påtagligt inom forskningsområden med lös struktur och stor frihet vad gäller val av inriktning, dvs inom humaniora och samhällsvetenskap. I mer strukturerade miljöer, dvs inom teknik och naturvetenskap, är dess inverkan på doktoranderna inte lika uttalad.
2. I en andra etapp kan doktoranden framstå som en okunnig besserwisser. Nu har han lyckats komma igång med sin avhandling och har dessutom avverkat flera kurser. Hans motivation är ofta mycket stark i detta skede, dock ibland till priset av att han utvecklar en överdriven självkänsla och anser sig veta och kunna det mesta.
3. I mitten av utbildningen brukar han ha fått en mer realistisk inställning till sin kapacitet, men också till forskningens avigsidor – de hårda kraven, konkurrensen om anslag och tjänster och den ekonomiska otryggheten. Resultatet kan bli att han drabbas tvivel på sin ork och förmåga. Krisen fördjupas om han får ändrade familjeförhållanden, t ex gifter sig och får barn, vilket kan få honom att börja tvivla på att forskarkarriären är värd alla upppoffringar. Avhopp och etappavgångar typ licentiatexamen kommer i detta skede.
4. I slutfasen har han uppnått en kompetensnivå som tål offentlig granskning vid en disputation. Denna kompetens skall omfatta en förmåga att prioritera och att göra självständiga och kritiska bedömningar av egna och andras resultat, och att göra självständiga problemlösningar.
5. Den femte fasen infaller efter disputationen, när han antingen lämnat högskolan för andra verksamheter, eller stannat kvar på en postdoctjänst med ett nytt projekt och kanske även handledaruppgifter. Ofta är det först nu som

doktoranden förstår hur hans kompetens kan vara till nytta ur ett samhällsperspektiv.

Doktorandens steg i legitimitetstrappan inverkar på hans relation till handledaren: Först kommer en period av orealistisk överskattning och sedan följer ett skede av besvikelse när han förlorat sin övertro på handledaren. Så småningom lyckas han dock etablera en realistisk syn på vad han kan förvänta sig av sin handledare. De problem som kan uppstå i deras relation beror ofta på att doktoranden fastnat mentalt i ett tidigare skede.

Många, och olika, krav på forskarutbildningen

De krav som ställs på forskarutbildningen av de politiska och ekonomiska beslutsfattarna är svåröfrenliga med vetenskaps-samhällets krav. De ekonomiska makt-havarna vill ha unga doktorer med en bred, ledarskapsinriktad utbildning inför en framtida karriär i näringslivet. Politikerna styr forskningen genom regler och lagar, och genom att föra över allt mer av forskningsfinansieringen till forskningsråden, vilket är begränsande för forskarutbildningen och försvårar kreativitet och nyskapande.

Forskningens kvalitet bedöms dock inte genom politiska eller administrativa beslut, utan av det internationella forskarsamhället. De handledare vars åsikter ventileras i Lindéns bok, betonar därför att det är teori- och metodfrågorna som bör stå i centrum för utbildningen. De vill ha doktorander som är ut-hålliga, nyfikna, omsorgsfulla, och intresserade av teori. Till detta måste komma ett gott handlag med forskningens praktik: skrivandet, enkät-, intervju- och argumentationsteknik, experimentell teknik, databearbetning, IT-användning, samt ansökningar till forskningsråd och sponsorkontakter.

Doktorandenas egna krav på forskarutbildningen är framför allt att den skall ge dem fördjupade kunskaper. Dessutom kan andra motiv spela in, som exempelvis att slippa en hård arbetsmarknad, att leva upp till akademiska familjetraditioner, eller därför att nya bestämmelser tvingat dem som är lägre akademiska lärare att meritera sig med forskning

Handledningens kärna

En doktorand måste få kontinuerlig feedback på sina prestationer. Denna feedback måste vara saklig, motiverad, målorienterad, konstruktiv, precis, konkret och innebära en bekräftelse av doktorandens arbete, samt vara anpassad

till den nivå där han befinner sig. Det är emellertid oundvikligt att kritiken ibland upplevs som sårande, något som handledaren och doktoranden bör diskutera.

Handledningens viktigaste inslag är således de möten där handledaren och andra ger kritik av doktorandens prestationer. Man skiljer mellan *summativ* och *formativ* bedömning:

- *Summativ bedömning* sker vid disputationen, licentiatseminariet och annan examination. Dessa bedömningar bör dock göras kontinuerligt, gärna på seminarier med extern opponent, så att doktoranden gradvis lär sig att försvara sina resultat.
- *Formativ bedömning* fokuseras på inläringen av forskningens hantverk. Det är här en handledare bör beakta var i Hessles trappa som doktoranden befinner sig.

All handledning skall främja doktorandens självständighet, vilket innebär att en alltför ambitiös handledning kan motverka det som är utbildningens huvudsyfte. Avvägningen mellan doktorandens självständighetsutveckling och handledarstödet är därför den känsligaste och viktigaste delen av handledningen.

Forskarutbildningens många problem

De berättelser som Lindén samlat in ger en bra översikt över de många problem som kan uppstå i forskarutbildningen. Några av dessa problem redovisas nedan.

Handledarna klagat ofta över tidsbrist, eftersom andra uppgifter kommer emellan, typ administration, egen forskning, grundutbildning, samt över stressen i växlingen mellan roller som prefekt, studierektor, projektledare, handledare, examinator osv.

Problemet med högskolornas anarkistiska organisation och därav följande tidsbrist för dess personal märks också i att många doktorander klagat över att deras handledare inte läser deras manus, eller kommer med sen eller oförberedd kritik. Förvånansvärt många klagat också över att handledaren inte är tillräckligt kunnig på deras område, trots att detta ju enkelt kan åtgärdas genom att man kopplar in en bihandledare.

Intressant nog är bristande motivation och intresse för teoretiskt arbete hos doktoranden ett problem som många handledare tar upp, vilket kan förklaras av att det numera är vanligt att doktorander söker sig till forskningen av arbetsmarknadsskäl. Andra problem som nämns av handledarna

gäller vissa doktoranders otillräckliga praktiska talanger, inbegripet samarbetsförmåga och social kompetens.

Ett stort problem är vissa doktoranders antingen överdrivna eller bristfälliga självförtroende. I det första fallet känner handledaren sig pressad av att doktoranden vill gå fram för fort. (Här bör dock påpekas att kraven på avhandlingar ofta ställs för högt av överambitiösa handledare). I det andra fallet vågar doktoranden inte framträda offentligt, trots att detta numera är någonting som en forskare helt enkelt måste kunna. Om hans auktoritetsbundenhet och bristande självkänsla är djupgående kan handledaren bli indragen i ett neurotiskt spel som stjälar tid och energi.

Bristande självförtroende visar sig hos många doktorander i att de har svårt att skriva, därför att de inte klarar av att få sina ideer exponerade för en kritisk omvärld. Som bot mot detta rekommenderar Lindén att handledaren låter doktoranden skriva dagbok över sin forskningsverksamhet. I svåra fall rekommenderas att man låter doktoranden arbeta med automatskrift, dvs att så snabbt som möjligt skriva ner allt som far genom huvudet.

Eftersom skrivandet utgör en viktig del av forskningen, bör en doktorand komma igång med sitt skrivande redan tidigt, och eventuella skrivsvårigheter måste åtgärdas. Det finns skrivkurser vid de flesta högskolor och universitet och handledaren bör uppmuntra alla sina doktorander att gå dessa kurser, inte bara problemfallen.

Osjälvständighet kan urarta till oklarhet, t o m fusk, vad gäller doktorandens utnyttjande av andra forskares arbete. Gränsen mellan vad som är godtagbart eller inte är dock svår att dra eftersom forskning ju i hög grad bygger på andras teorier och resultat.

Kulturellt betingade perspektiv och olika referensramar kan inverka vid handledning av utländska doktorander. Liknande problem kan uppstå när en manlig handledare samarbetar med en kvinnlig doktorand, eller omvänt, eftersom manliga och kvinnliga doktorander prioriterar olika aspekter på sin forskarutbildning. Kvinnor förknippar handledning med ledning och planering och män förknippar handledning med intresse från handledaren. Kvinnor prioriterar i följande ordning: ledning och planering, gott om tid, uppmuntran, konstruktiv kritik, fackkunskap, förmedling av kontakter, intresse. Män prioriterar intresse, fackkunskap, uppmuntran, ledning och planering, gott om tid, förmedling av kontakter, konstruktiv kritik.

Varje handledare råkar förr eller senare ut för att behöva tala om för en doktorand att han bör syssla med något annat än forskning. Ofta väljer dock handledaren av pur feghet att vänta tills doktoranden själv kommit till samma insikt, med allt vad detta innebär av bortkastad tid och andra resurser.

Upprätta ett kontrakt!

Problem av den typ som diskuterats ovan gör det viktigt att man redan från början reglerar parternas rättigheter och skyldigheter i ett kontrakt, med en arbetsplan som anger handledningsträffar, seminarier, kurser, papers till konferenser och tidskrifter mm, och som revideras en gång per termin. Doktorandens insatser i grundutbildningen och administrationen bör också regleras. Det är framförallt viktigt att avhandlingens inriktning preciseras.

I nio fall av tio förflyter doktorandens studier utan större problem fram till och med disputationen, men i det tionde fallet, där det uppstått konflikter mellan doktoranden och handledaren eller mellan doktoranden och övriga doktorander, blir problemen olösliga om det inte finns ett kontrakt.

Lindén ställer upp följande kriterier på ett kontrakt:

- att det är tydligt (artikulerat, uppfattat av båda parter)
- att det är ömsesidigt (till vinst för båda parter)
- att det är tidsbegränsat (dock flexibelt)
- att det anger påföljer för kontraktsbrott

I vissa fall har doktoranden flera handledare som kompletterar varandra, vilket ger insyn och öppenhet i arbetet, men detta kan dock skapa oklarheter och konflikter om inte handledningen är samstämmig. Kontraktet bör därför reglera relationerna mellan handledarna, efter samma kriterier som ovan: tydlighet, ömsesidighet, tidsbegränsning och påföljder för kontraktsbrott.

Sammanfattningsvis

Lindéns bok är välskriven och lättläst, om än något ostrukturerad. Både doktorander och handledare bör läsa den, om inte annat så för att glädjas åt att de problem man själv upplever varken är unika eller ohjälpliga.

Dag Østerberg:

Arkitektur og sosiologi i Oslo. En socio-materiell fortolkning.

Pax-forlag, Oslo 1998.

Recension av John Pløger

Når det gælder begrebs- og teoriudvikling i Skandinavien i denne hypermoderne, dromotologiske tid må man have stor respekt for enhver som forfølger det samme spor over en længere årrække. Dag Østerberg er en sådan teoretiker. Siden midten af 70-tallet har han fulgt de spor som (foreløbig?) kulminerer i bogen *Arkitektur og sosiologi i Oslo*.

Dag Østerbergs projekt

Umiddelbart skulle Dag Østerberg være et udfordrende bekendtskab for arkitekter og planlæggere. I utallige skrifter har Østerberg nemlig indkredset en analyse af byen som socio-materie og som et socio-materielt handlingsfelt, dvs. sociale relationer der formidles gennem den materielle praksis

og via det materielle felt praksis foregår i (Østerberg 1989). Denne *socio-materie* er arkitekturens og planlægningens fixpunkt.

Det er blevet stadig mere klart, hvad Østerberg selv understreger, at hans interesse først og fremmest er rettet mod de *materielle* forholdsprægning og undertrykkelse af det sociale felt, af hverdagslivet og menneskelivet, og ikke omvendt. Ikke fordi Østerberg ikke kender til den sociale problematik, tværtimod, men fordi man f.eks. indenfor arkitekturen og særlig sociologien har negligeret de materiellets sociale betydning og sociale konsekvens.

Her udkrystalliserer Østerberg to negligeringer: For det første indsigten i hvordan materielformer som "fakticiteter" former og præger det sociale felt (man mærker f.eks. muren som en fakticitet). Materielformerne skaber så at sige en specifik brug og en nødvendig adfærd. Og for det andet overser man de materielle formers sociale betydning som imaginære, dvs. den signalisering af betydning som enhver bygning og materielform besidder. Materielle forhold har *signifikativitet*; de – som Østerberg skriver et sted – så og sige "kalder på os" og indbyder til en bestemt adfærd.

Østerbergs point er ikke at arkitekter og sociologer aldrig har talt om disse ting, men at disse forhold så at sige er blevet taget for givet med det resultat at vigtige forhold som undertrykkelse og ”tyngsel” (at føle ”tyngde”) ikke er blevet analyseret godt nok og ofte er blevet direkte overset.

Bogens overordnede ambition er to-foldig: På den ene side at finde epokale *syntetiserende begreber* til at beskrive byformningens forskellige historiske lag, af Østerberg begrebet som sediment. På den anden side det at finde adækvate begreber til at beskrive byformningens sociale konsekvenser i moderne tid. Byformning handler nemlig også om, hvordan de strukturelle forhold signaliserer og formidler social og samfundsmæssig betydning. Det handler om frihed vs u-frihed, magt vs afmagt, frihed vs fremmedgørelse. Som eksistentialismen fortæller er mennesket materielt situeret og samtidig dømt til frihed, dvs. dømt til at tage valg. Men valgene perversiteres gennem materielformernes undertrykkende karakter, og dette er en underliggende dagsorden for bogen.

Østerbergs tredje perspektiv er socialt, dvs det forhold at byteorien i stor grad har overset at menneskelivet udspilles i et socio-materielt felt karakteriseret ved en *fortætning af mennesker og handlinger*. Byen må socialt set karakteriseres ved former for socio-materielle fortætninger. En bilkø, en handlegade tæt befolket af mennesker og aktiviteter, en offentlig café, er eksempler på socio-materielle fortætninger. Østerberg påpeger at byteoriene i den sammenhæng har forsømt at interessere sig for hvordan byen er materiel-former som repræsenterer historiske spor, og byteoriene har negligeret forståelsen af hvordan disse historiske materiel-former har signifikativitet for nutidens sociale handlinger. Byens materiel-former danner historiske spor som udpeger sediment – lag – i byudviklingen som kan få os til at forstå nutidens arkitektur og byform bedre, og som kan præcisere den materielle karakter af de handlingsfelter som præger nutidens byliv.

Byformen – historiske linier

Ifølge Østerberg er Oslo historisk set blevet formet af fire forskellige sediment: Det første sediment er *det disciplinære sediment* som opstod i perioden 1600–1800, og det symboliseres gennem Kvadraturen ved Akershus fæstning. Denne byform repræsenterer den absolutistisk-merkantile kode med vægt på strukturel orden og social disciplin. Derefter fulgte *det borgerlige sediment* i det 19. århundrede som

gav byen Slottet, Stortinget og Nationaltheatret, og en byudvikling i en øst og vestkant. Det tredje sediment er *funktionalismen* fra ca. 1920–60. Funktionalismen repræsenterer den socialdemokratiske velfærdspolitik symboliseret gennem ”drabantby-/forstadsudviklingen”. Som Østerberg skriver ”et samfund tilsyneladende uden klasseundertrykkelse”. Og det fjerde sediment er vor tids *mazdaistiske by*. Det er bilernes by som det kommer til udtryk i transport-systemer, bilkøer, forurening, etableringen af bilafhængige købecentre mv.

Et af de store problemer i mazdaismens epoke er, mener Østerberg, fremkomsten af hvad man kunne kalde en ekstrem *circulær serialitet* bundet op til bilismen og byens transport-mæssige infrastrukturer, massekonsum, koncentration af mennesker og handlinger til bycentrum og arbejdssteder. Bymennesket er blevet afindividualiseret i massernes konstante bevægelse, enten for at konsumere eller for at trafikere. Og det vi har fået i Oslo er en arkitektur- og byforms-udvikling som karakteriseres ved ”hæslighedens klassekarakter”, massifikationen af bylivet, samtidig som der dog også stadig findes oaser af fællesskab og frihed i byen (læs bogens *Hors d'Oeuvre*).

Byformen og byens socio-materielle transformationer modsvarer således forskellige epokers herskende politisk-økonomiske kræfter. Østerberg har som sagt ambitionen om at fremstille Oslos nutidige socio-materielle karakter i et eneste syntetiserende begreb, og her er bilen siden 1960-tallet den afgørende variabel. Mazdaismens epoke, dvs. massebilismen, gav grundlaget for den store suburbane byspredning, og netop den urbane byspredning muliggjort af transportteknologien, er et af argumenterne for at Østerberg mener begrebet om by i dag er utilstrækkelig.

Byen findes ikke, fordi den reelt er opdelt i mange subsystemer som virker på egne præmisser. Dermed har byen mistet et centrum, og består i stedet for af mange selvstændige subsystemer. Østerberg ser drabantbyområdet *Grorud-dalen* i Oslo ydre øst som det ultimative eksempel på dette. Grorud-dalen er helt domineret af et vej-/transportnet, industrilokaliseringer og massive funktionalistiske bolig-områder. Grorud-dalen er planlagt på den mazdaistiske epokes præmisser, og boligområderne er reduceret til reproduktionsorienterede „sovebyer“ (selvom Østerberg ikke bruger dette begreb). Der er udviklet et subsystem der fungerer uden anden bymæssig forbindelse end transportsystemet.

Den fænomenologiske inspiration

Et sted skriver Østerberg at Oslo måske ikke findes som fælles erfaring. De som har fulgt Østerberg ved at en af de væsentlige inspirationskilder for ham er Sartre's eksistentia- lisme og fænomenologien, og denne baggrund træder frem når Østerberg analyserer vores senmoderne mazdaistiske epoke. Fænomenologien hos Husserl anerkender kun den erkendelse som er resultatet af egen erfaring. Den rene erfaring er det som opleves, og man bør derfor undersøge hvilke elementer der indgår i oplevelsen. Østerberg ser bogens analyser og erfaringsbeskrivelser som et bidrag til en nød- vendig *fænomenologisk renselse* omkring byspørgsmålet. Med det mener han at rense ens perception og se byen som erfaret og oplevet gennem praksis. Det gør nødvendigvis byen til noget forskelligt og subjektivt. Byen er ét for en selv, noget andet for det imaginære blik og noget tredje for "folket". Østerberg mener således ikke at argumentere for en fæno- menologi hvor "tingen taler for sig selv", men tilføjer at der også findes en social mening tilknyttet tingene. Og de to ting må tænkes sammen. Han ser specielt fænomenologien som en beskrivende og oplevelsesbaseret erkendelse af "tingenes væsen", dvs. tingenes nødvendighed i kraft af de egenskaber de har og må have, og som fremtræder i form af en materiel "fakticitet". Det er denne dialektik mellem mate- riel fakticitet og oplevelse som gør at materielformen kan opleves som enten tyngende eller aflastende, undertryk- kende eller frigørende.

Når det tales om fænomenologisk erkendelse drejer det sig også om at tage hensyn til materialiteters *signifikative* karakter. På den ene side står kroppen overfor specifikke „objektive“ materialiteter (fakticiteter), men på den anden side møder mennesket også altid disse materialiteter som tekster, ikoner og symboler, som må tolkes. Og her er Østerbergs point er at det primært er "tyngsel" som præger erfaringen med byens materielforhold fremfor aflastnings- eller frihedserfaringen. Dette fordi materielforholdenes budskab i sidste instans er u-imodsigelig for praksis. Materiel- formerne besidder en fakticitet som ikke lader sig negligere situativt eller lader sig overskride i fysisk forstand.

Det kan lyde negativ deterministisk, men Østerberg fast- holder hele tiden dobbeltheden i problemet. Bilan kan også bidrage til at få en frihedsfølelse, og undertrykkende struk- turer som undergrundsbanen kan også give en kortvarig følelse af frihed fra hverdagens stress. Østerberg finder også

epoker hvor den funktionalistiske arkitektur, som er meget kritiseret i dag, stod i *aflastningens* tegn. 1920-30 tallets urba- nisme og funktionalisme stod i aflastningens tegn, fordi den ville gøre den materialiserede hverdag "lettere" for os. Lys, luft og helse stod i centrum for denne bevægelse, og funktionelle tiltag som elevator og indlagt vand/WC i lejlig- hederne, skulle gøre tilværelsen lettere og mere behagelig for hvert enkelt menneske.

Findes byen?

Det er et af bogens mere provokerende argumenter at Østerberg mener vi bør sætte bybegrebet i parentes, fordi det ikke er det rette perspektiv til at forstå den nuværende byudviklings kræfter og kendetegn. Hans ene argument er som vist at Oslo gennem suburbaniseringen er blevet struk- turløs (uden samlende centrum), samtidig som de subur- bane områder heller ikke har fået tilført et eget centrum og derfor ikke kan fungere som en by-i-byen.

Et andet argument er at de processer, strukturer og socio- materielle fortætninger vi beskriver som bymæssige, faktisk er samfundsmæssige. Mazdaismens samfundsmæssige socio- materielle konsekvenser er et eksempel på dette. Et tredje argument for at afskaffe bybegrebet er at byen er *imaginær*. For eksempel er det at opfatte byen som en velafgrænset fysisk helhed noget der kun kan ske i fantasien. Vi møder kun byen i form af repræsentationer. Vi møder for eksempel byens helhed i form af et (by)kort (koordinater, topografi, steds- og vejnavne), vi møder byen i form af materialiserede historiske spor, eller socialt set gennem forstillingen om at deltage i et konsumptivt fællesskab (en bykultur).

Arkitekten Bülent Diken mener at når Østerberg i bogen argumenterer med at "byen ikke findes", men er imaginær, så siger han at "byens eksistens er gennemsyret af bl.a. repræsentation og fantasi" (1998:66-67). Vi ved at byen betyder noget forskellig for alle bymennesker. Og ifølge Diken kan byen derfor – som en betydningsmæssig antagonisme – realt kun forenes via det imaginære, via fantasien. Begrebet by bruger vi til at postulere en helhet, en identitet, og "oftest for "de andre", for eksempel turisterne" som Østerberg skriver.

Det er derfor byen kontinuerlig må være et samfunds- mæssigt og bypolitisk projekt – i særlig grad som et *imagi- nært ordensprojekt*. Byens helhed og identitet må skabes og genskabes gennem fælles identifikationsobjekter (f.eks. arki- tektur), og den imaginære by er således et vigtigt redskab til

at skabe byens mening og betydning. Derved kan den imaginære by, som Diken hævder, fremstå som en „narrativ lukning af modsætningsforhold i samfundet, byen, identiteten etc“ (1998:67), samtidig som byens imaginære tekster kan være nødvendige for mennesket og for forandringen af det urbane. Byens form og materialiteter tjener som et historisk spor for dannelse af et imaginært fællesskab. Østerberg giver bl.a. eksemplet med „iscenesættelser af fortidens byliv, f.eks. som spisesteder i storborgerlig stil“ (1998:142) som en iscenesættelse af byens kollektive, imaginære historiske betydning.

At bestemme hvad som skaber storbyen som en social realitet er således en vanskelig størrelse, og paradokset er at den generaliserede imaginære by på samme tid er en umulighed (refleksion og subjektivitet) og en bypolitisk nødvendighed (kollektiv identifikation). Enkeltindividet kan ikke fatte den urbane helhed andet end gennem dens materiel signifikativitet, dvs. strukturelle repræsentationer. Men byen er også altid nærværende som en materialiseret kollektiv tekst (byhistorien), gennem arkitektur som signalisere en mening mv.

Afslutning

Østerbergs bog er blevet meget diskuteret og kritiseret i Norge af arkitekter, sociologer og medieanmeldere. En årsag til dette kan være den teorifjendlighed som præger landet, og dermed en modstand mod abstraktliggørelse af de hverdagsforhold som hver enkelt individ mener at kende bedst selv. En anden årsag er at analyserne er noget skitseagtige, hvad Østerberg selv indrømmer. Han håber derfor bogen kan virke som inspiration for andre til at gå videre. En tredje årsag kan være byanalysens og arkitekturkritikkens svage position, som bl.a. fører til at nogen kritikere ikke kan følge bogens filosofiske og teoretiske ræsonnementer og logik. Og en sidste årsag er at bogen først og fremmest er en kritik som fremhæver afmagten og ”tyngslen” fremfor friheden og åbenheden i bylivet. Den form for begrebsstringent kritik Østerberg praktiserer, synes i dag at virke passiviserende fremfor at inspirere til samfunds- og arkitekturkritik.

Det er imidlertid sjældent man i Skandinavien møder en teoretiker og intellektuel som kontinuerlig og konsistent gennemfører sit begrebsarbejde og analyse som Østerberg gør det. Denne bog er et modent – men stadig udviklingsmulig – værk som kan virke som en katalysator for den socio-materielle strukturanalysen, og som en indgangsport til en

fænomenologisk (situativ) analyse af urbanitetsformernes socio-materielle karakter.

På den baggrund kan jeg godt bære over med nogen få faktuelle unøjagtigheder, og den noget ensidige vinkling mod materielformernes undertrykkelse af bymennesket. Derimod kan jeg ikke købe argumentet for at sætte bybegrebet i parentes, da der er ikke de store begrebslige og analytiske gevinster ved at erstatte bybegrebet med begrebet ”socio-materiel fortætning”. En storby som Oslo vil altid indeholde socio-materielle forhold som ikke findes andre steder, bl.a. massebilismens karakter af bilkøer, store trafikårer til bycentrum eller boligformer som højhuse og massive blokbebyggelser.

Et vigtig argument mod at sætte bybegrebet i parentes er også, at byteorien må fastholde begrebet by for at sikre en relation til filosofiens socio-rumlige begrebsunivers (Agora, Polis, Urbs, Civitas, urbanitet mv). Man kunne iøvrigt spørge om ikke Østerbergs tese om at byen er imaginær modsiges af hans egne begreber om ”fakticitet” og ”tyngsel”?

Bogen bør interessere enhver kritisk (kultur)sociolog, arkitekt og byplanlægger. Østerbergs kritik af industrialismens byplanlægning har relevans for hele skandinavien. Hans skitser til fænomenologiske analyser af arkitekturens og byformens sociale virkning kan anvendes som en kritisk forforståelse for analytisk og/eller arkitektonisk praksis. Og den kan suppleres gennem nye analyser. Østerberg bør således blive læst grundig og kritisk af enhver som ønsker at bevæge sig ind i – eller som er midt oppe i – byanalysen. Bogen berører problemstillinger og anvender begreber som enhver refleksion og analyse af byen før eller siden må forholde sig til.

Referencer

- BÜLENT DIKEN (1998): Byen, fantasien og ghettoen, *Øjeblikket, Tidsskrift for Visuelle Kulturer* #36/37, 8.årgang, sommer/efterår 1998 (pp.62–67).
- DAG ØSTERBERG (1989): *Tolkande sociologi*, Göteborg, Bokförlaget Korpen.

Elisabeth Tostrup:

Architecture and Rhetoric.
Text and Design in Architectural Competitions.
Oslo 1939 – 1997

Andreas Papadakis Publisher, New Architecture Group Ltd,
London 1999, ISBN 1 901092 05 4

Recension av Jerker Lundequist

Very few doctoral theses are promoted to the level of international hard cover editions. One of the lucky few is Elisabeth Tostrup's thesis, which was defended and approved at her dissertation in 1996. Her study covers 36 architectural competitions held in Oslo during the period 1939–90, with an epilogue about competitions in Oslo from 1990–97.

The main reason for her success is the subject matter of her thesis, which explores the rhetorical dimensions of architecture by studying the interrelated fields of architectural building projects and the visual and verbal language which is used to promote the projects.

She defines the subject matter of her research in the following way:

The threefold rhetoric which consists of the architectural design, the verbal and visual rhetoric of the competition publications, and which allows a broad advocacy of the *hegemonic competition architecture*. Therefore the material from the competitions expresses the hegemonic architectural values of that particular period of time.

Now, this is a very important issue, since architectural theory offers no rational way of making distinctions between what is true or not. The distinctions that can be made must by necessity only deal with the difference between good or bad, or right or wrong, in architecture, and not with what is true or false. This entails that the intellectual tools that are needed by both the practitioners and theoreticians of architecture, are those that can be used to identify and promote the proposals and ideas that are good, and to identify and defy those that are bad.

Rhetor, rhetorike, persuasio

The more than 2000 years old rhetorical tradition might provide us with the tools that we need. But this transfer

from rhetoric to architecture is not uncomplicated, since the tools of rhetoric originally were developed for public speaking, and therefore they must be adjusted to the needs of the theory and practice of architecture.

The greek word *rhetorike* is composed by *techne* (art/technique) and *rhetor* (speaker). The concept refers to the art of speaking beautifully and persuasively. The latin word *persuasio* thus gives us the key we need to understand what rhetoric is all about. The latin word *suadere* means "to give good advice to somebody who needs this advice". The prefix *per* denotes a situation in which the advisor has to overcome a resistance from the people that he wishes to persuade.

Every rhetorical message is based on the following, simple formula (Johannesson 1990, p 14):

I have the knowledge you need, and the solutions to your problems, and I am willing to share it with you, so that we can make it our common property.

For the old Romans the word *communis* (which is the origin of the subjective communication and the verb communicate) meant making something common property.

Here we can see some of the main assets of rhetoric. The rhetor has some knowledge, based on his personal experience, and he is willing to share his knowledge with others. Still, he has to be able to communicate his personal knowledge to his audience, by convincing it that "we are all in this together; we all have the same problems, so let us solve them together!"

Rhetorics therefore is more than the art of speaking beautifully, it also contains a theory of personal knowledge, and a methodology of how to communicate experiential knowledge to other people.

Hegemony

The rhetor does not speak only for himself and his audience, but he is also a representative for one of several competing social formations. Only one of these social formations can win and achieve the hegemony of its chosen field. In order to win it has to be able to create alliances with other and stronger social forces in other, but related fields of society.

Tostrup introduces her key-concept *hegemony* as follows: A weak form of domination which consists of a group forming an alliance with others in order to exercise power in such a way that they, in Antonio Gramsci's terms, form a hegemonic block.

'Hegemony' merits a few deliberations, since it belongs to the corpus of dialectical oppositions (especially the two oppositions of civil society versus the state, and of intellectuals versus the establishment) which Gramsci deemed as necessary tools for our understanding of modern society. The concept of hegemony was produced by Gramsci to analyse the internal relationships between the associations, groups and organisations that constitute civil society, and to analyse the external relations between civil society and the state (Gramsci 1967, Hall, Lumley, McLennan in Schwarz et al 1978).

The concept of *civil society* includes not only associations and organisations like political parties, religious organisations and mass media, but also families and similar primary groups. The professions (of lawyers, doctors, dentists, architects, etc) organize the intellectuals and also act as mediators between civil society and the state.

Through organisations like churches, the press, universities, professions, and the state bureaucracy, the intellectuals help parties and similar organisations to establish a political leadership that is based on public consent, not on domination through coercion and control, but by conforming economic, social, cultural life to their own political-philosophical programme, their ideology. Gramsci therefore made a distinction between hegemony and domination and reserved the term hegemony for those social instances where consent prevails over coercion.

Hegemonic rule appears when the leaders of society have gained their support from the people by consent, not by brute force, and the power elite most certainly needs the support from intellectuals for this (the term intellectual is used in a broad sense, including artists, scientists, engineers etc, in short, everybody who works in the realm of ideas and information).

When the intellectuals help the political leaders to extend their authority over society in its totality, they are amply rewarded by being given hegemony in their own field, as was the case when the modernist architects took over the architectural scene in Norway during the thirties thanks to their newly established alliance with the social democratic party, the progressive industrialists and other agents of modernisation.

If Gramsci is right about the fundamental importance of civil society, this entails that the established mode of discourse on politics has been based on a conception of society that is

much too simplistic. Society should not, says Gramsci, be reduced to only the variables and relationships of economy and politics, since it is constituted by a vast set of mediations between the market, politics, and civil society. Without the value systems which are created and maintained by civil society we should find ourselves living in a jungle.

If Tostrup is right about the importance of the rhetorical dimension of architecture, this entails that we no longer can permit ourselves to study or practice architecture as an autonomous discipline, determined only by its own history and almost nothing else. Instead we must begin seeing architecture as something that is determined by the hegemonic value systems of its society and its time, but also as something that participates in the reshaping and transformation of these value systems.

The threefold rhetorical set, and newness, spatial structures and façades

The subject matter of Tostrup's research is, as stated above, the core values of the competition architecture of Oslo 1939–90 as these are expressed by the threefold rhetorical set of (i) the prize-winning architectural designs, (ii) the graphical or visual representation, and (iii) the texts. This threefold rhetorical set runs through all the analyses of her study.

The prize-winning designs and their rhetorical argumentation are analysed through three key aspects, (1) how they have treated the overall problem of the new architecture versus the old, (2) how they have dealt with the questions of space, especially the relationship between tectonic structure and useful space, and (3) how the prize-winners have framed the problems of façades and other interfaces.

Each of the key aspects is given a chapter of its own. Chapter VI (about the new versus the old) is followed by an excursion in chapter VII that deepens the arguments of the preceding chapter, on monumentality versus anti-monumentality and identity versus non-identity. Chapter IX (on space) is followed by an excursion in chapter X about the use of metaphors in the competition texts. Chapter XI (on façades and interfaces) is followed by a discussion in chapter XII about the modernist ideals of dissolving spaces and façades.

In part one (chapters I to V) Tostrup presents a general background to her main chapters (VI, VII, IX to XII). Chapter VIII (which is an interlude about Norwegian consensus and

postwar inputs) is, I think, somewhat misplaced, and should be linked to the fifth chapter, presenting the preludes. Still, her seminal book is very well edited, well organised and well written. Above all, the subject matter of her research is very important.

Preliminaries

In chapter one Tostrup presents a brief outline of the history of architectural competitions in general. Even if competitions have a long history, of more than 2500 years, the modern competition was created by RIBA (the Royal Institute of British Architects) in 1872. The RIBA effort, which coincided with parallel initiatives in France, USA, Germany and other countries, defined the modern competition as (i) open, (ii) anonymous, (iii) based on a programme, and (iv) with a jury of qualified assessors.

The aim for this institutionalisation of the competitions was to make it easier for the architectural profession to promote its ideal of autonomous design. Since it is highly meritorious to win an architectural competition, and also to become a member of a jury, the competition has become a useful tool for the architectural profession to establish and maintain its hegemony, either by having its members participating in the development of a competition programme, or by getting them elected as members of a competition jury. The most useful and substantial support to hegemony is of course delivered by those members of the architectural profession who have managed to invest the time, money and, above all, the talent, that is needed to become a prize-winner.

In chapter two Tostrup discusses some aspects on the visual representations of competition entries. She points out that since the entries are designed as proposals, not as working drawings, it is important that the jury has the competence that is needed to understand the design ideas. The advantages and disadvantages of visualisation techniques like perspectives, orthogonal projections (plans, façades, elevations, sections) and models are discussed, especially from the point of view that the rhetorical function of the visual representation is not unambiguously defined by the visualisation technique that has been employed, since the style of a graphic representation of a design has a strong impact on how people perceive it.

The third chapter deals with texts in architectural competitions and points out that it is the totality of competition

texts, including brief, jury statements and the participants' verbal representations of their proposals, that constitutes the joint discourse of legitimisation, in which the totality of the competition manifestation gives the winning design its status as a point of reference to be added to the common repertoire of the profession.

The fourth chapter defines the delimitations of Tostrup's empirical material. The selection of the competitions has concentrated on the Oslo region, embracing all the competitions (excluding housing competitions) held within the 51 years between 1939 to 1990, starting with the important 1939 competition for the New Government Office Complex and ending with the 1990 landscaping competition for the same area. 36 competitions for public building tasks (a category comprising not only state or local government owned buildings, and private buildings of symbolic or social value, but also land use planning and landscaping) have been studied. Only 2/3 of the 36 case studies are presented and analysed in Tostrup's book, but all of them have served as a general background to her study.

Chapter five offers (as three preludes to the main chapters VI, IX, XI) a general background, describing briefly the history and morphology of Oslo. It also offers some comments on the introduction of functionalism in Norway during the late twenties, with the Stockholm exhibition 1930 as the point of departure for the modernist hegemony in Norwegian architecture.

The old versus the new, monumentality versus anti-monumentality

The first of the main chapters, chapter VI, treats the question of how the 'new' manifests itself to the 'old' in the competition material; the issue of great height and size is treated as a special variant of the same problematic. On one hand, belief in newness and progress has a hegemonic position in the modern society, but on the other hand the new obviously needs the old, in order to be seen and experienced by people.

Tostrup also identifies the turning point that marks the change of peoples attitudes towards the old, built environment. She points out that during the forties and fifties the hegemonic attitude to the old-new-relationship was that the new should create a contrast to the old. The unimportance of the old was shown graphically in the competition drawings by presenting the surrounding buildings as almost

disconnected to the site, so that the new buildings appear as being set in an open void.

The competition briefs gave prominence to light and air, which was the architectural profession's way of showing that it had understood the demands from the new political hegemony for which hygiene was an imperative. The political establishment of the period considered the destruction of the old environment as almost a prerequisite for the removal of the social misery and class conflicts of the past.

After WW2 all the political parties of Norway adhered to the idea of the Welfare State. The architectural competition rhetoric of the period followed this programme, by advocating a new and rational architecture on behalf of a future that was going to be enlightened and ordered, and where the remainders of the past had very little to do with the shaping of the future.

During the eighties the competition material shows a picture that is very different from that of the forties and fifties. Now the briefs and the proposals involve extensive and carefully documented references to historical aspects, e.g. the environment and the social life in it. The rhetorical key-words of this period are attractiveness, accessibility, revitalisation, variety and upgrading. Tostrup writes:

Thus in contrast to the 1940s, the competition rhetoric of the 1980s evokes images of new and old elements coexisting and includes a wide range of positive associations with the past. ... To some extent the newness and the physical impact of the new architecture is rhetorically toned down to underline the primary goal, which is to enrich urban life by making places attractive and accessible,

The change of attitude towards existing buildings arrived during the late sixties and in the beginning of the seventies, with the winning project for the Bank of Norway as the paradigmatic case. This change in attitudes has been rather dramatic. During the the first 30 years the tendency was to eradicate the old, replacing it with independent, self-assertive buildings as part of an all-embracing modernisation programme, but during the last decades the tendency has been to make the new buildings co-exist with the old; the new is advocated as a part of a greater whole. The turning point is localised by Tostrup to the late sixties, when the political consensus from the forties was abolished. Still, attitudes towards old buildings remain ambiguous.

In the following chapter VII, on monumentality, anti-monumentality and identity, Tostrup pursues her scrutiny of this ambivalency. Even though modernist rhetoric criticises 19th century architecture for its heavy monumental grandeur, it is evident that the 20th century competition architecture also aims at monumentality, but of a different kind, a new kind of monumentality that is based on originality, integrity and identity.

Monumentality, Tostrup writes, concerns the memorability of the building, and this commemorative function can be fulfilled in many ways. The modernist movement might have imagined itself as anti-monumental, but the real issue was that it did not want to be associated with the authoritarian power structures and class distinctions of a society which had become obsolete. The new monumentality was different – it aimed at qualities like artistic nerve, originality and audacity. The new building's memorability should be guaranteed by its integrity and identity.

An interlude about the Norwegian Consensus

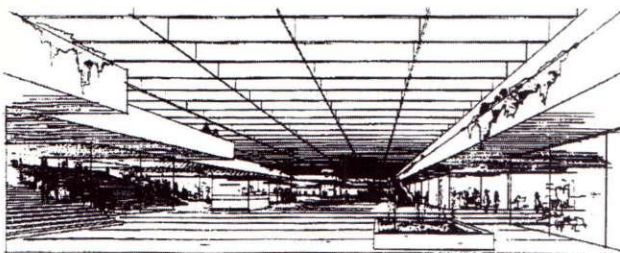
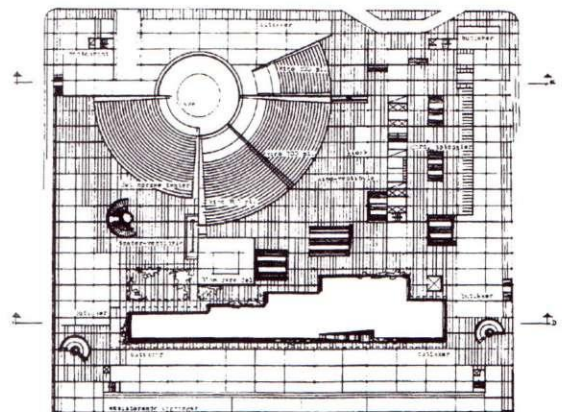
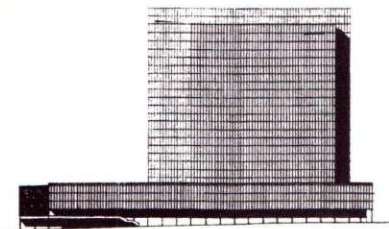
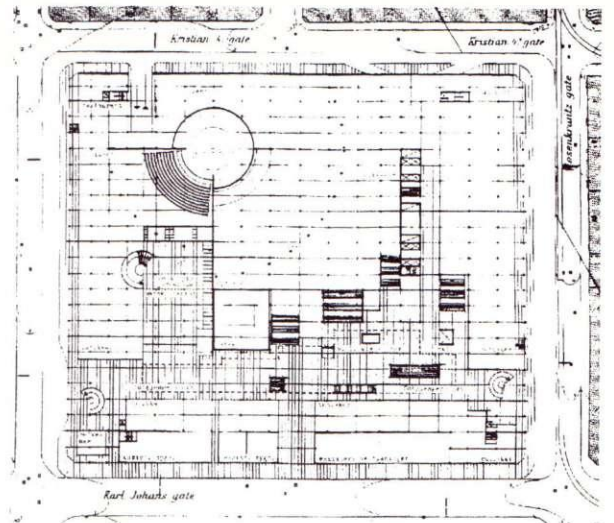
The "preludes" in chapter V presented a general view of the pre-war, architectural development in Norway. Chapter VIII follows up that presentation as an "interlude" in giving an overview of Norwegian post-war architectural development, as the context into which the Oslo competitions during the period is embedded. Two strong father-figures of modern Norwegian architecture emerge, Arne Korsmo and Knut Knutsen. Structuralist and pre-structuralist influences from abroad also have had an important impact on the post-war architectural development in Norway.

Following Ellefsen Tostrup characterises the hegemonic post-war architecture with the term Norwegian Consensus, that is, as the architecture of the welfare state, with no ambitions of creating traditional monumentality and in which individualistic endeavours was moderated by strong egalitarian ideals. Above all, Norwegian Consensus was the rhetorical tool which Norwegian modernist architects used to assure and strengthen their alliance with the political and economical hegemony.

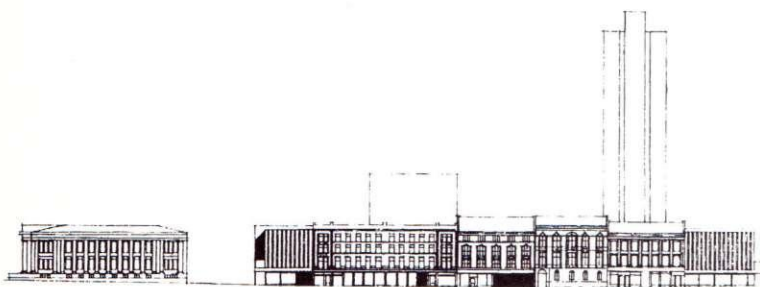
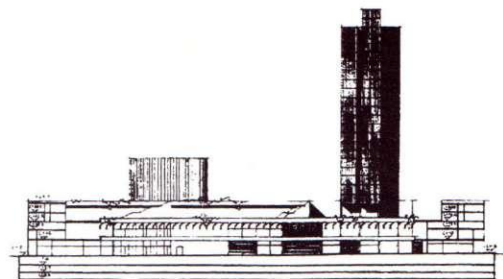
The spatial structure

Chapter IX is, as was mentioned above, the second main chapter and treats the spatial structure – the system of interrelated spaces for activities and functions – which, of

Karl Johan kvartalet. Development of a central site on the Karl Johan boulevard. Nordic competition in 1962. 60 submissions. Two shared 2nd prizes. Motto 13831, architect Håkon Mjelva, was commissioned, but the project was not realised.

course, is the main reason for every investment that ever has been made in building construction projects.

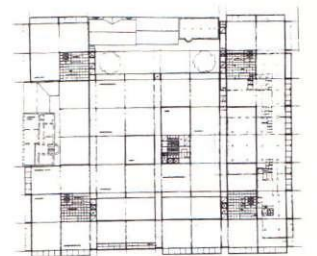
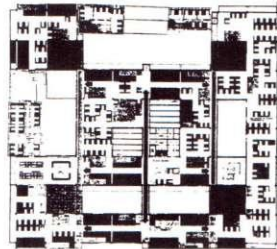
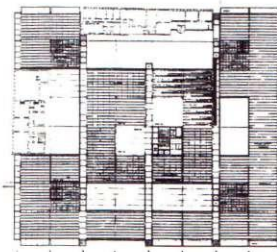
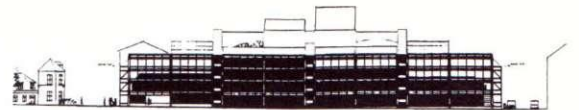
For the hegemonic competition architecture the ideal planning principle during the forties and fifties was to give priority to the inner spaces rather than to the integration of the new building with its environment. The texts from the early competitions therefore required air and good day-lighting which entailed narrow, linear buildings with main façades facing east and west.

During the sixties this rather strict agenda was somewhat modified, as new requirements were added, of attractiveness, accessibility, as well as new demands that the new building should be an enrichment of the environment. Later, during the seventies, these ideas were integrated with the structuralist ideals of open spaces, modular planning grids, repetition, continuity, and time awareness. Unforeseen newness became the key concept; buildings should be able to meet all the demands that might emerge from the rapid changes and a from a newly established consciousness of the uncertainty and unpredictability of the future. Flexibility and generality became important architectural qualities. The uniformity and regularity of the seventies were later modified by the introduction of principles of tectonic diversity during the eighties, with the Soria Moria building as the paradigmatic case.

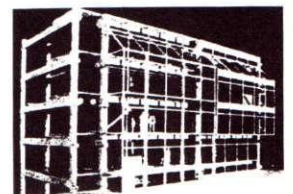
Tostrup means that the competition material shows a steady and logical progression with regard to the principles of architectural space. The ideal of spatial liberation and diversity was gradually developed into more and more complex and sophisticated structural systems.

One aspect is distinctly favoured by the visual and verbal rhetoric throughout the post-war period – the ideal of open, continuous space. Walls and enclosures are obscured or even omitted in the visual representations, and the favoured glass panel in the façades is much too often endowed with qualities of transparency which it does not have, and never is going to have. A wall of glass is still a wall, and in real life it does not melt into air, as it sometimes might do on the drawing board.

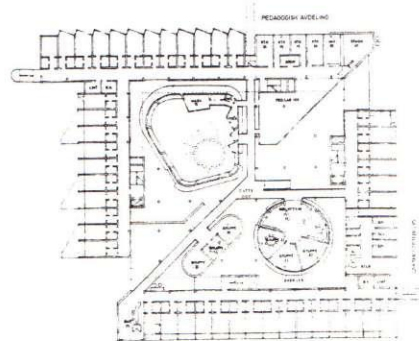
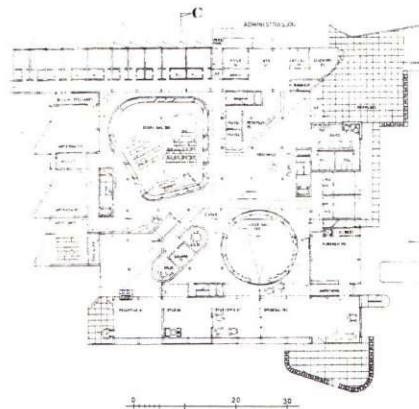
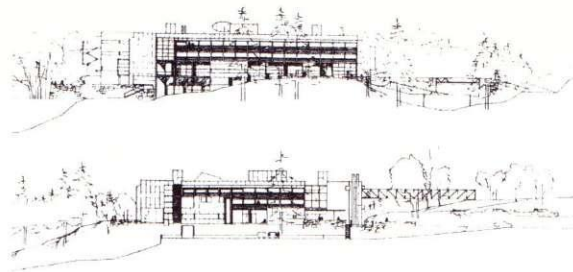
In the following chapter X Tostrup pursues one feature of the problematic of spatial organisation, e.g. the contrast between the simple and regular order of the prefigured spaces and the suggestive vagueness of the rhetorics that is used to relate the design to the existential issues of life, meaning and lived experience.

New Head Office of the Bank of Norway. Open competition in 1973. 21 submissions. 1st prize to motto *N, kr& øre*, architects Kjell Lund and Nils Slaatto. The project has been realised.

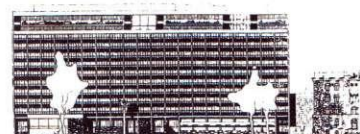
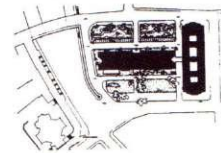
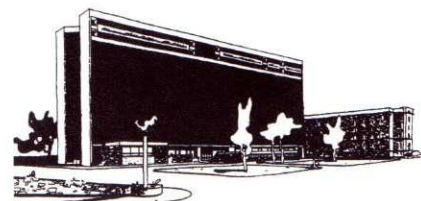

Soria Moria, Education Centre of the Norwegian Medical Association. Open competition in 1978. 80 submissions. 1st prize to motto *Ask*, architects Are Telje, Fredrik A S Torp, Knut Aasen. The project has been realised.

The metaphors in the rhetorical texts of the competitions are used to strengthen the lifestyles which are implicitly embodied in the spatial arrangements. Metaphors that refer to 'flow', 'dynamics', 'liberating forces' etc are clearly intended to make the audience associate to freedom and movement and an atmosphere of liberty and presence.

The metaphor of 'chessboard' is often used to promote structuralist designs by conveying a feeling of how the space of possibilities has been enormously augmented. The metaphor of 'organic' is also frequently used, with the aim of making the audience experience the proposed design as a living totality, a whole. Both metaphors refer to the poetic dimension of technology and, in a way, give promises about the new and better world that technology is going to give to us.

These and similar metaphors amplifies the optimistic world view that is implicit in the hegemonic competition architecture – it advocates change, movement, vitality, progress, variety and a tolerance that supports the coexistence of a multitude of life styles.

New Government Building. Open competition in 1939. 49 submissions. 4 shared prizes. A revised project, based on motto *Vestibyle*, was later realised. Architect Erling Viksjö.

Façades and interfaces

The third main chapter is chapter XI and deals with how the hegemonic competition architecture has handled the problematic of façades and interfaces. Tostrup means that the most striking feature is the sameness of the competition façades during the period in its totality. The hegemonic designs are, she writes, characterised by modular uniformity, squareness and bareness. Daylight, view, accessibility, and the ideal of continuous open space, are essential in the hegemonic competition projects, and develops gradually, at least in some projects, into what you might call a dissolution of the facade and the interface. Within this homogeneity there is a tendency towards lighter and thinner façades that reflect the ideal of visual continuity between inside and outside.

It is remarkable, she continues, that the façade problematic is treated so superficially in most of the competition texts. The visual rhetoric also tends to emphasise the lightness and transparency, especially in the later decades. Tostrup writes:

The façade representations in the first period emphasise the manifestation of the welfare state, the collective consensus ... and, in the last period, the 'soft' persuasiveness of a free market society" (p 159).

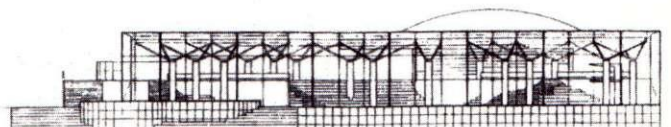
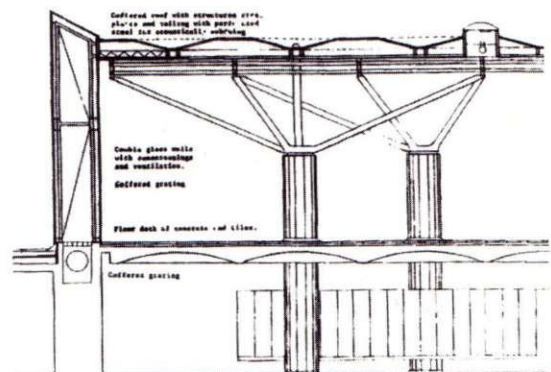
In the following chapter XII Tostrup goes deeper into some of the representational aspects of the hegemonic competition architecture. Her focus is on the ideal of open space that runs through the period, manifesting itself as gradually more refined images of material lightness, something that has been made possible by the advances of building technology, and also something that can be used to express political demands for equality and diversity.

The façades therefore became images that represent both the hegemonic building industry and the hegemonic political establishment. "Modern" materials like reinforced concrete, glass and steel took precedence over "traditional" materials like timber, brick and stone. Images of standardisation, rationalisation and mechanisation were used aesthetically, even before the technical and economical conditions which are the "givens" of industrialisation were at hand. In the beginning of the period it was more or less stipulated that the façades should provide an alluring image of industrialised rationalisation.

During the eighties and nineties building technology at last has managed to develop a long-needed differentiation

of building materials and components. Large series of standardised elements are no longer needed, and the building industry is now producing for diversity, something that has been made evident by the new façade aesthetics.

The visual and verbal rhetoric of the eighties demonstrates a preference for "invisible" rather than realistic interfaces. Design is gradually becoming dematerialised. The ideal of endless, open space is made visible by an emphasis on the precision and careful elaboration of the structural details and by the optical dissolution of built materiality. The goal of most of contemporary architecture is to transform the outer skin of the buildings into a transparent, mirroring surface that makes the massiveness and weight of the buildings disappear.

Aker Brygge, Aqua-Leisure Centre. Nordic competition. 69 submissions. 1st prize to motto 36644, architects Theo Berg and Palle Dyreborg. The project has not been realised.

The epilogue

After some final remarks which summarize her main texts Tostrup adds an epilogue based on the nine competitions held in Oslo 1990 to 1998. During the same period four competitions were held for projects at the Gardermoen airport, about 50 km outside of Oslo. Three aspects are noteworthy: (i) the greater emphasis on financial questions like cost efficiency, usability and long term building management, (ii) the use of the small town as a generative metaphor for large scale building projects, and (iii) the realistic and elaborate visualisations, in most cases using IT. The tendency towards lightness and dissolution of façades is further developed, but today as a parallel to another tendency towards more figurative façades and a revival for traditional building materials like bricks and timber.

Tostrup's book on architecture and rhetoric is very rich in detailed and intelligent observations, something that is impossible to capture in a short review. Her research methodology is simple but very efficient – her analyses of the competition material are based on her own experience as both a practitioner and teacher, which entails that also in her third role as a researcher she manages to stay within the confines of her profession and to save herself a lot of unnecessary trouble.

The point of her book is also simple, but important, that the art of architecture is an art of persuasion. She means that present day architects are too insecure and unsure of themselves:

Their rhetoric is a sort of chamber rhetoric, communicating principally with the rest of the architectural community and:

There appears to be a lack of ability to express the aesthetic qualities of contemporary architecture and make it concrete and comprehensible to an audience not familiar with the images of the wonderful canonic modernist architecture.

The architectural rhetoric, with its implicit vagueness and ambiguous communication, is an underdeveloped part of the architect's competence. Tostrup's book is a challenge to the architectural profession to improve and clarify its rhetoric capability. But, she means rhetoric in a broad sense, including architecture as the context of human endeavours and experiences.

Jerker Lundequist
School of Architecture
KTH, Stockholm, Sweden

References

- GRAMSCI, A, *En kollektiv intellektuell*, Cavefors, Lund 1967
HALL, S, LUMLEY, B, MCLENNAN, G, "Politics and Ideology: Gramsci", in Schwarz, B, et al, eds, *On Ideology*, Hutchinson, UK 1978
JOHANNESON, K, *Retorik eller konsten att övertyga*, Norstedts, Stockholm 1990

Eleanor Edwards:

The Architect in the Building Process – Pragmatic reflection, Concrete Experience KTH 1999

Recension av Patrick Bjurström

Reflecting on action

Eleanor Edwards formulerar i kapitel 1 i sin avhandling, *The Architect in the Building Process – Pragmatic reflection, Concrete Experience* sin avsikt att jämföra Donald Schöns teori om "Reflection-in-Action" med verkamma praktikers erfarenhet av byggprocessen, innefattande planering och projektering.

Schön har (1983) beskrivit designprocessen som arkitektens konversation med sitt eget material. Ett bekant typfall i Schöns text är en övningsuppgift där läraren Quist möter eleven Petra. En skola ska ritas på en given tomt. Med utgångspunkt i elevens diffusa försök upptäcker och visar läraren en viss möjlig ordning som stegvis kan vidareutvecklas till en god arkitektonisk form.

Bilden av lärarens och elevens metod att skissa under konversation äger trovärdighet som modell för arkitekters sätt att även i enskildhet lösa skissuppgifter. Men Schöns typfall visar enbart ett moment i en lång process. Quist och Petra besväras varken av lokalprogram, byggregler eller av andra aktörer med motstridiga intressen, än mindre av de förändringar av förutsättningarna som brukar uppträda i verkliga projekt. Edwards

syfte att pröva Schöns teori i verkligheten är således lovvärt men leder till svårigheter som jag återkommer till.

I kapitel 2 redogör Edwards för sin egen bakgrund som arkitekt som ett verktyg för förståelse. Hon redogör vidare för val av metod, val av informanter bland skickliga, yngre skandinaviska arkitekter, och hon relaterar till utförd forskning. Den kritiska litteraturgenomgången fortsätter i kapitel 3, med bl a en presentation av Dana Cuffs sociologiskt inriktade analys av arkitekters arbete. Edwards framhåller bristen på forskning om hur arkitekturen kommunicerar med brukare och betraktare. I kapitel 4 refereras Bengt Molanders och Bertil Rolfs utveckling av Schöns teori, där kunskap bl a betecknas som en form av uppmärksamhet.

Edwards samtal med praktiker fick formen av intervjuer och dialogseminarier. I kapitel 5 reovisas resultatet. Frågorna gällde typer av projekt och arbetsmetoder och arkitektens relationer till beställare, entreprenörer, konsulter och medarbetare. En giltig observation ges i kapitelrubriken, "Catching Things in Flight". Arkitekten kan också beskriva sin uppgift som att upptäcka och skapa en viss ordning åt ett material i en komplex, ofta till synes kaotisk process.

I kapitel 6 formuleras uppslag för vidare forskning. En undersökning av hur andra aktörer uppfattar processen borde vara intressant för arkitekter. I kapitel 7 framhålls arkitekters behov av kontinuerlig vidareutbildning.

Vid disputationen på KTH tog opponenter professor Martin Rein, MIT, som har samarbetat med Schön, fasta på svagheten i den metod Edwards valt. Om man skulle fråga en lärare hur han arbetar är risken stor att man får en helt annan, kanske idealiserande bild än den man skulle få som observatör i klassrummet. Att intervjua arkitekter "efter" eller "vid sidan om" utförda arkitekturprojekt blir dessutom, även om det kan vara av intresse, och även om man skulle undvika att misstänka arkitekten för att vilja idealisera, mer av "reflecting on action" än "reflecting in action".

Jag är något osäker på begreppet "concrete experience". Jag uppfattar tingen som konkreta, erfarenheter som något mera lösligt, som minnen som kan vara nedteknade, nedskrivna, formulerade som tankar, kanske inte alls formulerade men möjliga att locka fram genom frågor och reflexion, men också utsatta för glömska, därför formbara i varje ny situation.

Men trots uttrycket "concrete experience" är Edwards teorigenomgång något svår att följa. Vi kan jämföra med

Ulf Janson som i sin beskrivning (1998) av Jan Gezelius arbetssätt mycket tydligt visar vad han avser med arkitektur och vilka problem i arkitekturen som ställs i fokus. Jansons grad av konkretion och koncentration är betydligt högre än den Edwards når, även i de "true stories" som blir utfallet av hennes samtal om "pragmatic reflection" och "concrete experience". Vad betyder arkitektur för henne? Hon berör själv problemet med Cuffs "elitism". Är hon intresserad av den typ av problem som arkitekter faktiskt löser i sitt arbete eller av den typ av problem – att skapa mästerverk – där få känner till någon lösning och än färre kan förklara sin metod?

Att fråga en arkitekt hur han arbetar kan jämföras med att fråga en simkunnig person hur man simmar. Det är svårt att ge en så god förklaring att en icke simkunnig har någon större nytta av förklaringen, men frågan är inte ointressant, som språklig träning, och som uttryck för att simkunnighet faktiskt existerar i ett visst samhälle. En annan betydelsefull fråga, om jag fortsätter med metaforen, är frågan om målet med simmandet. Jag tänker mig att man kan simma till olika öar, jag tänker mig att simmandet är det enda sättet att ta sig till dessa öar, och jag tänker mig mitt samtal med arkitekter som ett samtal om en arkipelag av öar. Vart syftar arkitekten, "reflecting on action"? Till vilken ö?

The modern project may have played down the role of architects as creative artists, but it did the opposite when it came to social engineering. Not least among the leaders in this kind of thinking was Hannes Meyer, whose grasp of the profession was at making the architect responsible for social, technical, economic and psychological organization

skriver Edwards men lämnar därpå den tankelinjen. Eftersom arkitektur också är en social, teknisk och ekonomisk konst vore det intressant att undersöka hur relevant detta slags mål eller medvetenhet är för exempelvis yngre, nu verksamma arkitekter.

Det framskymtar att Edwards liksom många arkitekter och arkitekturteoretiker har ett "stort", i hög grad konstnärligt syfte. Arkitekturen skulle kunna "vara så mycket mer", "betyda så mycket mer" (så tolkar jag henne) som kulturyttring, som identitetsskapande faktor för individer och grupper. Om folk engagerade sig mer skulle arkitekten få det gensvar hon behöver i sin verksamhet och större resurser i tid och pengar.

Ett faktum är dock att arkitekturen konkurrerar med andra intressen om människors tid och uppmärksamhet. Vi

ska äta rätt, klä oss rätt, bry oss om varandra och gärna engagera oss politiskt osv. Arkitekter har skäl att som Norberg-Schulz (1980) begära av allmänheten att "lära sig se". Men motsvarande krav kan även riktas mot arkitekter, om att skaffa sig kunskap om människor. I mitt eget forskningsarbete, om skolbyggnader från 1950- och 60-talet, intervjuar jag såväl brukare som arkitekter för att bli finna mönster i uppfattningarna om arkitektur. Ett utvärderingsmoment återkopplas till en diskussion om arkitekters avsikter. Vardagsarkitekturen är en angelägen fråga, både som stöd och som hinder för människors verksamhet.

En svårighet för Edwards är att praktikernas reflexioner görs efter avslutade processer och därmed formas i en ny situation med nya premisser, som reflection-on-action. En annan svårighet är att hennes frågor är allmänt ställda. Det är svårt att beskriva arkitekters arbete utan att förankra beskrivningen i något bestämt projekt. Kvaliteten i Edwards

är beroende av att informanterna förmår gestalta intressanta berättelser. I åtminstone ett fall får vi en berättelse som är betydligt fylligare och mer strapatsrik än vad som är vanligt då arkitekturprojekt presenteras i tidskrifter och böcker. Berättelsen om kvarteret Skjutsgossen i Stockholm går att läsa som en "true story".

Patrick Bjurström,
KTH

Litteratur

- EDWARDS, E. 1999. *The Architect in the Building Process, Pragmatic Reflection, Concrete Experience*. KTH
JANSON, U. 1998. *Vägen till verket*. Daidalos
NORBERG-SCHULZ, Ch. 1980. *Genius Loci. Towards a Phenomenology of Architecture*. Academy Editions, London
SCHÖN, D. 1983, ny uppl. 1996. *The Reflective Practitioner*. Basic Books, U.K.

Celik Zeynep:

Urban Forms and Colonial Confrontations. Algiers under French Rule.

University of California Press, Berkeley, 236 sidor.

Recension av Abdul Khakee

"Inhemska stadsdelar" (native townships) i koloniserade länder har varit föremål för en rad motsägelsefulla uppfattningar. Å ena sidan har det funnits en tendens att romanisera dessa miljöer där "de infödda" påstods leva ett lyckligt, bekymmerslöst liv i harmoni med naturen, å andra sidan har dessa miljöer också utmålats som ohälsosamma, smutsiga och miserabla. Den koloniala policyn – brittisk, fransk eller belgisk – följde oftast en princip om minsta möjliga inblandning givetvis med undantag för de stadsdelar som ansågs hota det koloniala styret. Faktum är att själva begreppet "urban dualism" ursprungligen myntades i den koloniala stadspolitikens kontext. Den rumsligt asymmetriska utvecklingen kan fortfarande bevittnas i Dakar, Kinshasa eller Nairobi där det urbana rummet är differentierat i sociala, rasmässiga och ekonomiska termer. Det finns ett stort antal

etnografiska eller arkitektoniska studier av koloniala städer, men få har försökt att integrera arkitektoniska och etnografiska perspektiv. Zeynep Celiks epos om Alger under franskt styre är därför ett välkommet bidrag. Författarens integrerade perspektiv har möjliggjort presentationen av en fullständig undersökning av urbanismen och bostadsdesign i såväl ett politiskt som socialt och kulturellt kontext. En av bokens tilltalande aspekter är författarens feministiska perspektiv som tillhandahåller en värdefull inblick i kvinnors roll både i casbah och i *grands ensembles*.

Boken innehåller, utöver introduktion och epilog, fem större kapitel. Det första kapitlet beskriver Algers gamla centrum – casbah och hamnkvarteret. Författaren ger en inlämnande bild av morernas bostäder, av gatustrukturen och de offentliga platserna som alla överensstämde med invånarnas livsstilar och vanor. Casbah sågs antingen med avsmak och förakt eller beskrevs i romantiserade och mytiska termer. Ett flertal förslag framfördes till hur casbah kunde byggas om men på det hela taget var den koloniala interventionen, bortsett från i hamnkvarteret, näst intill obefintlig.

Det andra kapitlet ger en beskrivning av Algers urbana struktur och den omvandling som staden genomgick under det 130 år långa franska styret (mellan 1830 och 1962). Fyra

olika faser kan här urskiljas; de två av krig präglade perioderna, den första som påbörjade det franska styret och den fjärde som avslutade det, och två mellanperioder, den ad hoc-mässiga urbana tillväxten under det sena 1800- och tidiga 1900-talet och generalplans-perioden från 1920 fram till det FLN-ledda upproret. Celik presenterar en noggrann analys av flera huvudplaner inklusive Le Corbusiers "Alger – Afrikas franska huvudstad". Implementeringen av en del av förslagen i dessa planer resulterade i en urban transformering karaktäriserad av en dikotomi mellan den nedre staden och bosättningarna längs bergssluttningarna, som också bidrog till att den europeiska och den algeriska befolkningen skildes åt.

Kapitel tre innehåller en översikt av ett antal etnografiska och arkitektoniska studier av inhemska bostadsformer. Författaren undersöker särskilt kvinnors liv i det här sammanhanget. Översikten belyser det faktum att den stereotypa koloniala föreställningen om traditionella hem som miserabla och ohygieniska inte överensstämmer med verkligheten. Eländet och de ohälsosamma förhållandena var i stället ett resultat av omflyttningen av befolkningen från landsbygden och uppkomsten av *bidonvilles*. Dessa illegala bosättningar (pappstäder) var inte unika för Alger. De återfinns i många städer, särskilt i tredje världen.

Hundra år efter den franska erövringen av Alger genomförde den koloniala administrationen flera försök att förbättra boendeförhållandena i de inhemska kvarteren i staden. Den franska koloniala policyn avseende boendeförhållanden beskrivs i kapitel fyra. Kärnan i denna policy var kontroll av den lokala befolkningen, någonting som blev allt mer uppenbart i och med framväxten av självständighetsrörelsen. Också där humanitära överväganden rådde, karaktäriserades boendepolitiken av vad Pierre Bourdieu har beskrivit som den koloniala attityden av att "tillhöra en överlägsen civilisation" och att "koloniserade människors vardagliga liv" var "primitivt och barbariskt".

En av den politikens största konsekvenser var de s. k. *grands ensembles* som utgör ämnet för bokens sista kapitel. Den första gruppen av sådana höghuskomplex byggdes under

1930-talet och kombinerade det "traditionella" med det europeiska i syfte att förena de islamiska sederna med det moderna livets behagligheter. Det var emellertid under borgmästare Jacques Chevalliers tid som de islamiska kvaliteterna vad beträffar stadsdesign kom att betonas. Celik relaterar med ovanligt skarpsinne de perspektiv som utvecklades av ett flertal franska arkitekter, särskilt Fernand Pouillon och Roland Simounet. De här försöken baserades på övertygelsen att "urbanismen kunde användas för att omforma människors liv och, i det koloniala sammanhanget, vinna den lokala befolkningens förtroende genom att förbättra deras levnadsvillkor". De här storslagna planerna uppmärksammade dock inte tillräckligt dynamiken i utvecklingen av den Algeriska politiken. De förbisåg vissa nyckelförändringar som ägde rum i Algeriet – den viktigaste av dem var befrielse-rörelsen som började omdefiniera kvinnors roll och "gjorde dem synliga i den offentliga sfären på ett sätt som saknade motstycke". Trots Chevalliers "humanistiska urbanism" var *grands ensembles* övergripande intresse att försvara den franska närvaron i Algeriet.

Den filosofi som styrde den franska koloniala urbana policyn var huvudsakligen att omdefiniera den koloniserade befolkningens kulturella identitet. Tidigare assimilering-försök ersattes av diffusa principer om etnisk mångfald och integration. Celik noterar i epilogen att Algeriet endast hade en enda algerisk arkitekt när landet blev självständigt! Den direkta franska kontrollen över utvecklingen avslutades med postkolonialismen, men en substantiell indirekt närvaro som det pågående inbördeskriget så väl illustrerar, bevarades.

Zeynep Celik har skrivit en osedvanligt upplysande bok om urbanismen under det koloniala styret. Algers har en speciell plats i den franska koloniala urbanismens historia. Boken är rikt illustrerad och mycket lättillgänglig. Dess läsekrets borde sträcka sig utanför specialister och studenter i arkitekturhistoria till personer som är intresserade av att lära sig hur arkitektur hjälper till att forma symboler och skapa mening i människors liv långt efter det att den koloniala epoken formellt sett är över.

Kerstin Gunnemark:

Hembygd i storstad

Om vardagslivets praktik och den lokala identitetens premisser. (Doktorsavhandling)

Etnologiska Föreningen i Västsverige 1998.

Recension av Birgitta Holmdahl

Första gången jag hörde någon tala om det svenska folkhemmet som en parentes i historien var när P. O. Enquist sommarpratade i radion för några år sedan. Han berättade om olika samhällsutopier i Europa och Amerika. Det svenska folkhemmet, sa han, var kanske historiens enda demokratiska utopi som förverkligats i stor skala och med framgång – och nu menade han att detta fantastiska samhällsexperiment höll på att ebba ut, att vi såg slutet på parentesen. Jag minns att det gick kalla kårar längs ryggraden på mig, där jag stod vid diskbänken och hörde på radion.

Förra året kom det ut en avhandling som skildrade ett av folkhemmets stora pionjärbyggen – stadsdelen Kortedala i norra Göteborg. I en vild och kuperad skogsterräng byggdes här efter andra världskriget ett helt nytt samhälle för ca 20 000 människor. Bostadsbristen skulle byggas bort. Moderna lägenheter, mest två rum och kök, uppfördes i smalhushus och punkthus grupperade kring stadsdelstorg enligt grannskapsplaneringens principer. Unga och lovande arkitekter från Stockholm engagerades, bröderna Ahlsén, Sven Brolid och Jan Wallinder, liksom Göteborgs främste arkitekt vid den tiden, Nils Einar Eriksson. Tillsammans med kommunen och de olika nya bostadsbolagen i staden arbetade de på kort tid fram stadsplaner, bostadsprojekt, centrumanläggningar och skolor. Det blev ett samhällsbygge med hög arkitektonisk kvalitet dit människor från Göteborgs arbetarstadsdelar och utifrån landet flyttade i mitten av femtiotalet.

Hur blev livet för människorna som kom hit? Hur utvecklades vardagsliv och fritid? Hur knöts kontakter mellan de nya inflyttarna? Vilken relation fick de till sin nya hembygd? Hur utvecklades sedan relationerna under åren och för de nya generationer som växte upp här?

Detta behandlas i Kerstin Gunnemarks avhandling från etnologiska institutionen vid Göteborgs Universitet.

Upprinnelsen till avhandlingen var ett tvärvetenskapligt fältarbete 1985–1987 inför förnyelsen av bostäderna i Kortedala, där forskare från universitetet och Chalmers arbetade tillsammans med kommunala planerare på ett lokalkontor vid Kortedala Torg. Avsikten var att tillsammans med invånarna arbeta fram förslag till hur stadsdelen skulle förnyas och utvecklas. Som etnolog har Kerstin Gunnemark sedan fördjupat projektarbetet med studier av vardagslivet i Kortedala och den lokala identiteten. Ur arbetet kring framtidsfrågor i Kortedala växte det fram särskilda skrivarcirkular med kvinnor, där de berättade om sina liv i stadsdelen. Skrivarcirkularna vände sig till två generationer av kvinnor, de som flyttade dit när stadsdelen var ny i mitten av femtiotalet och de som växte upp där. I några fall finns även en tredje generation representerad.

Detta långa tidsperspektiv är så vitt jag vet unikt i boendeundersökningar, och ger en delvis ny bild av de boendes förankring i stadsdelen. Tidigare etnologiska undersökningar t.ex. av Åke Daun i Vårberg (1974) har betonat hur släkt- och arbetsrelationer varit viktigare än gemenskapen med grannarna och att lokalkännedomen var begränsad. I Kortedala, som utvecklats under flera decennier, känner sig de flesta mer som "kortedalabor" än som göteborgare och har en stark lokal identitet.

I samtal med kortedalabor om nuvarande boende och framtida, återknöt ofta de äldre till hur det varit tidigare. Många yngre var obenägna att flytta, trots att de hade praktiska och ekonomiska möjligheter att skaffa sig större bostäder i andra bostadsområden. De relaterade ofta sitt kvarboende till social förankring som byggts upp under en längre tid. Det var tydligt att det fanns en resonansbotten i det förflutna, i det lokala rummet, när många av invånarna uttryckte önskemål om somligt och protesterade mot annat. (Sid. 18)

Många av "nybyggarna", som Gunnemark kallar den första generationen, kom från landet. Naturen, som finns tätt inpå husen i Kortedala, blir för dem en länk mellan uppväxten och det nya livet i staden. De berättar om årstidernas växlingar, bär- och svampplockning, om syltning och saftning. Kvinnorna var hemma med barnen innan dessa kom i skolåldern, sedan började de arbeta på deltid. Barnen blir också ofta stadsdelen trogna när de blir vuxna och själva bildar familj. Genom generationerna förs berättelserna om den optimistiska pionjärtiden vidare.

Kvinnornas historia och vardagsliv, lyfts fram i den här avhandlingen i täta beskrivningar med fokusering på tidsperioderna 1955–1965 och 1985–1995. Detta görs inte genom något explicit genusperspektiv – det faller sig bara naturligt att kvinnorna kommer till tals när det handlar om boende och vardagsliv. Beskrivningarna av boendemiljön och stadsdelen blir ett värdefullt komplement till de många samhällsstudier som utgått från arbetslivet t. ex. avhandlingarna om varvsarbetet i Göteborg, som lades fram vid Historiska Institutionen under 1980-talet.

Skrivarcirklarna under Gunnemarks ledning resulterade även i att Kortedala Museum bildades. En tvårummare bevarades i ursprungligt skick, möblerades och inreddes med föremål från början av femtiotalet. Kortedalabor samlade ihop från vad de hade i källarförråd och på vindar. Här finns Stringhyllan, TV-skåpet, Gustavsbergsporslinet, bomullsklänningarna i garderoben och örngotten med krusade band i linneskåpet. Muséets tillblivelse skildras i avhandlingen. I sitt arbete förenar alltså Kerstin Gunnemark två etnologiska traditioner, dels att förmedla och tolka folkliga berättelser (thick descriptions), och att samla och registrera vardagslivets föremål.

Den teoretiska grunden hämtas från Anthony Giddens struktureringsteorier från 1970- och 80-talen, som betonar de vardagliga rutinationernas betydelse för den egna tryggheten och identiteten. Vardagslivets rutiner och miljöer är inte någon abstrakt kuliss utan betydelsefulla komponenter som medvetande och handlande samspelar med i en dialektisk process. Såsom tyst kunskap lagras den ofta omedvetet, men kommer till ytan när den hotas – när huset skall byggas om så att man måste flytta eller träden utanför fönstret fällas för att en väg skall dras fram. Avhandlingen ger insikter om att denna samlade tysta kunskap och lokala identitet är en resurs som borde tas tillvara vid förnyelsen.

Även om en del beslutsfattare inte är bärare av någon form av lokal identitet, bör de reflektera över bofasthetens innebörd.

Om efterkrigstidens bostadsområden betraktas som historielösa med förenklade befolkningsbeskrivningar, åskådliggjorda i sifvertabeller, då är det inte lätt att "se" människorna. Besluten på lokal nivå bör därför tas med hänsyn till kontextuella förhållanden, formade av de boendes erfarenhetsvärld. Annars är riskerna stora att bedömningar måste göras mot vagt beslutsunderlag, där planerarna egna värderingar och attityder blir styrinstrument utgående från ett offentligt medelklassperspektiv. (sid 302)

Här finns flyktiga referenser både till Antonio Gramsci och Pierre Bourdieu, och intresset väcks hos läsaren att borra djupare i frågorna kring maktens och planerarnas kulturella hegemonier.

Kerstin Gunnemarks innehållsrika avhandling lyfter fram de boendes förankring i en stadsdel från folkhemmets guldålder. Paradoxalt nog blev det de allmännyttiga bostadsbolagen, folkhemmets kanske främsta instrumentella verktyg, som kom att rasera de boendes engagemang i sin stadsdel, när de valde att inte följa den varsamma förnyelse, som Kortedalaprojektet rekommenderade, utan genomdrev drastiska ombyggnader av bostäderna enligt sina gängse rutiner, vilket innebar att många flyttade och att den konstnärliga arkitekturen förgrovades.

Detta sista skede skildras inte av Kerstin Gunnemark. Hon lyfter fram de boendes liv i Kortedala med deras egna ord och uppmanar därmed indirekt till dialogprocesser i planeringen, där uppgifterna framöver främst kommer att bestå av att förnya och komplettera det redan byggda. Opponenten vid disputationen, docent Anna Maria Åström från Helsingfors, uttryckte det vackert:

Det upplevda rummet hörs sällan, men har alltid ett centrum – en säng, en utsikt. Kerstin har givit det upplevda rummet en röst.

*Birgitta Holmdahl
Chalmers, Göteborg*